

Владислав Верстюк

ОБРАЗ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Постання української держави – головний наслідок розпаду Радянського Союзу та одна з найголовніших подій світової історії, які засвідчили кінець довготривалого існування Європи у формі біполярного світу, що утворився після Другої світової війни. Свого часу Переяславська угода 1654 р. відіграла роль фундаментальної передумови для перетворення московського царства на Російську імперію, а сучасне незалежнення України фактично стало важливим бар'єром перед поновленням такої імперії. Самоосмислення Росії у нових геополітичних обставинах, нових кордонах, в умовах світових демократичних викликів годі уявити без українського фактора. Тимчасом українська проблема в російській політиці та суспільно-політичній думці розв'язується на основі вкрай ідеологізованих, а іноді дуже небезпечних для двосторонніх відносин рефлексій.

Образ України, що після набуття незалежності не хоче залишатися «молодшою сестрою», а прагне рівноправного партнерства та демонструє власне бачення свого майбутнього, зокрема декларує європейський вибір, російський політикум та засоби масової інформації часто демонізують. Зацитую кілька рядків з передмови Міхаїла Смоліна до перевидання книги С. Щоголева «*История “украинского” сепаратизма*» (Москва, 2004). Смолін розглядає Україну як антиРосію, а українство як антиросійськість. Його висновок з даного протиставлення виглядає так:

Уже сегодня мы должны жестко встать на позицию, что южнорусские, малороссийские земли неотъемлемая часть Русского государства, что нет ни “украинского” народа, ни “украинского” языка, что все это идеологические фантомы (с. 21).

Не варто приховувати, що ідеологеми такого ґатунку в Україні сприймаються болісно і стають підставою для формування доволі агресивного образу Росії, геть позбавленого серпанку сусідської толерантності. Цілком зрозуміло, що формування сучасних і української, і російської ідентичностей абсолютно неможливе без усвідомлення своєї відмінності від близького сусіда. Але чи мають ці відмінності неминуче перетворюватись на будівельний матеріал для всіляких політичних проєктів? Чи має пошук власної ідентичності обов'язково завершуватися творенням образу ворога?

Формування ретроспекцій образу «себе» та «іншого» – це важлива складова політики національної пам'яті, що фокусує суспільну увагу або на найзагальніших матрицях минулого, або на його виокремлених сторінках, обумовлюючи тісний зв'язок між політикою та історичною наукою. Творення образу минулого – складний процес взаємодії стратегій освіти, засобів масової інформації, насамперед телебачення та інтернету, літератури, мистецтва тощо. Далеко не остання роль у цьому належить й історикам. Мене як професійного науковця, що вже кілька десятиліть досліджує історію України кінця XIX – початку XX ст., а тепер ще й людини, яка впритул займається проблемами історичної пам'яті, надзвичайно цікавить переформулювання образу України зазначеного періоду російською історичною наукою. В Україні опубліковано кілька статей, де це аналізується, однак з належною повнотою проблему досі не поставлено, хоча її нагальність для мене очевидна. Цілком усвідомлюю, що запропонований далі погляд російська сторона може не поділяти, а можливо, він натрапить на певну опозицію і з українського боку. Сподіваюсь, ми це з'ясуємо в дискусії.

Однак перед тим, як викласти своє прочитання російської історіографії, стисло представлю образ України кінця XIX – початку XX ст., як його моделює сучасна українська історіографія. Згідно з ним, українці кінця XIX ст. являли собою великий 36-мільйонний народ з історичним минулим, поділений між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Стрімке (чотирикратне) зростання українського населення упродовж XIX ст., а з його другої

половини – процеси індустріалізації, будівництво залізниць, розвиток торгівлі, урбанізація, зміни в системі землеволодіння перетворили Україну на житницю імперії та Європи. За провідний мотив історії України зламу XIX–XX ст. вважається процес національної консолідації, стрімке перетворення етносу в націю. Це досягло апогею після лютого 1917 р., коли зусиллями Центральної Ради, лідера українського національно-визвольного руху, було проголошено Українську Народну Республіку. Відстоювання власної державності у боротьбі з більшовиками та білогвардійцями складало пафос подій 1917–1921 рр. – за ними закріпилася назва Української революції; її завершальним акордом стало подавлення більшовиками селянського повстанського руху. Запеклий опір змусив більшовиків піти в Україні на політичні компроміси, а саме: створення Української Соціалістичної Радянської Республіки як альтернативи національній державності, утворення СРСР як формально федеративної держави, запровадження політики коренізації (українізації). Проте це не давало стовідсоткової гарантії утвердження нової лояльності. Зокрема, опір колективізації змусив Сталіна піти на злочин геноциду, що ним став Голодомор 1932–1933 років. Мільйонні демографічні втрати були доповнені втратами від політичних репресій, що фактично на довгі роки зламало Україну, перетворивши її з нації-держави на етнічну територію.

Такий абрис України кінця XIX – першої третини XX ст. пропонує сучасна українська історіографія. Яким же він бачиться у російській історичній науці? Свідомо оминаю праці вже згаданого Михайла Смоліна як скрайньо однозначні у своїй агресії та українофобії чи перевидання книги Н. Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма» (М., 1996). Зупинюся, натомість, на іншому історіографічному прийомі – як на мене, сумнівному. Це повне (чи майже повне) вилучення із сучасних синтетичних історій Росії сюжетів, пов'язаних з Україною. Останній приклад – книжка за загальною редакцією академіка Чубарьяна, що вийшла минулого року в українському перекладі під назвою «Нариси історії Росії». Тут немає бодай найкоротшої оповіді про приєднання України до Росії, ім'я

Богдана Хмельницького лише побіжно мелькнуло у параграфі «На нових рубежах», а після підрозділу «Полтавська битва та її наслідки» згадки про Україну щезають взагалі. Зокрема, непідготовлений читач розділу «Росія в другій половині XIX – на початку XX ст.» взагалі не здогадається, що Україна входила до складу Російської імперії, хоча велич останньої на той час визначали не в останню чергу стосунки метрополії з регіонами. На цю дивовижну рису сучасної російської історіографії звернув увагу Алексей Міллер, пояснюючи її впливом актуальної політичної географії. На мій погляд, навряд чи тут грає ключову роль географія, радше я би припускав певне, може неусвідомлене, політичне замовлення на етнічну гомогенність російської історії, або й спокусу показати, хто був «хазяїном у хаті-імперії». Думаю, не помилюся ствердивши, що переважну більшість українців така історична вівісекція, м'яко кажучи, дивує.

Утім, на детальнішу увагу заслуговує не підручникова синтетична історіографія, а дослідницькі праці, що зазвичай лежать у її основі. Маю на увазі передусім праці Єлени Борісонок, Ірини Міхутіної, Владіміра Булдакова, Андрія Марчукова, Алексея Міллера та інших науковців, які заторкують історію України на академічному рівні. Загалом слід відзначити, що за останні півтора десятиліття у Росії сформувалася високопрофесійна група україністів, яка добре знає українську історіографію та джерельну базу, в тому числі й українські архіви. Однак неважко помітити, що часто українські та російські історики, вивчаючи близькі теми, залишаються опонентами, відштовхуються від різних образів досліджуваного – сказати би, споглядають предмет з різних *stadt*-пунктів, з різних перспектив. Якщо для українських дослідників історія України є самодостатнім процесом із власною внутрішньою логікою, то для російських колег – це завжди дрібний фрагмент чогось більшого. Наприклад, Андрій Марчуков в своїй монографії «Украинское национальное движение» (М., 2006) пише про «тисячелетний духовний опыт Русского мира», під яким розуміє

...определенный цивилизационный, культурно-психологический, религиозно- этнический и хозяйственный организм – сообщество, к которому принадлежат не только русские в современном понимании этого слова (или, по-старому, великороссы), но также белорусы и восточные украинцы (с. 5).

Антитезою цьому виступає «так называемый “украинский вопрос”», він же одночасно є «внутринациональной проблемой этого Русского мира» (с. 5). На відміну від тисячолітнього «російського світу» українська ідентичність, на думку автора, сформувалася лише наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст., а український рух виник як наслідок ідейної боротьби поляків «против России и русскости» (с. 57). Звідси логічно випливає не надто привабливий характер українського національного руху:

Ненависть к России – и как к политико-государственному организму, и как историческому пути и духовному опыту – стала альфой и омегой идеологии и практики украинского движения (с. 110).

Навіть методологічно найкоректніший з-поміж російських дослідників, Алексєй Міллер, не завжди толерує українців. Обговорюючи генезу Валуєвського циркуляру, він пише, що той став «реакцией на заметную активизацию как легальной, так и скрытой деятельности украинофилов, в которой явно прочитывались, пусть и отдаленные, сепаратистские планы»¹. Схожої думки дотримується й Ірина Міхутіна, вважаючи, що український рух підштовхувала не внутрішня логіка розвитку, а прямолінійно-репресивна політика уряду, яка створювала, за висловом дослідниці, «невольные стимулы перерождения этнографического украинофильства в националистическую идеологию украинства». Тут же повторено важливу для російської історіографії думку про вузькість соціальної бази українства, його обмеженість групою інтелігенції, яка систематично запозичувала програми й методи діяльності польського національного руху, тоді як більшість українського населення була байдужою до національних проблем.

Як бачимо, йдеться про притаманне російській історіографії заперечення внутрішніх чинників націотворення, акцентування його «неорганічного», зовнішнього походження – польської, німецької чи австрійської інтриги, а також короткозорості російської політики. Така позиція прослідковується, серед іншого, у підкресленому залапкуванні слів «Україна» та «українці» й уживанні замість них – у якості синонімів – понять «Малоросія/малороси». Продовження саме цього підходу фіксується й при вивченні подій 1917–1921 років. Але якщо український рух був настільки слабким і позбавленим масової соціальної підтримки, то як пояснити феномен Української революції? (До речі, ця дефініція, нині широко утверджена в українській історіографії, приживається на російському ґрунті дуже помалу.) Відповіддю російських істориків є погляд на революційні події в Україні не як на самодостатнє явище, а як на один із фрагментів Російської революції.

Для прикладу детальніше зупинюся на захищеній у Московському університеті кандидатській дисертації Д. Я. Бондаренка *«Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады»*. Появу Центральної Ради автор виводить не з логіки довготривалого розвитку українського національного руху, а з нереалізованої амбіційності її лідерів-керівників Михайла Грушевського та Володимира Винниченка і з тієї-таки німецької інтриги. Загалом складається враження, що Д. Я. Бондаренко не розуміє, що історичний процес являє собою єдність довго-, середньо- та короткотривалих явищ, тому в дисертації годі шукати бодай стислих пояснень, що являла собою Україна до 1917 р. і якими були характерні ознаки українського націотворення та й сама ідеологія національного руху, а як відомо, власне ці обставини відіграли суттєву роль у взаєминах Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Очевидно, якби дисертант розібрався у передісторії питання, йому б не спало на думку твердити, ніби український рух у своїй генезі відставав від аналогічних молдавського і білоруського рухів, хоча в кінцевому випадку призвів до розпаду Росії, що визнає і сам Д. Я. Бондаренко, серед чийх дослідницьких завдань

...выявить факторы противоречий между вышеназванными сторонами; пересмотреть их роль в разложении армии, сползании страны к хаосу, поражении России в войне и, что особенно важно, рассмотреть роль Украинской Центральной Рады в распаде России. Именно в распаде, а не федерализации, как пытается доказать украинская историография, начиная с М. С. Грушевского (с. 23–24).

Куди ж привели дисертанта поставлені у такий спосіб завдання? Тільки туди, куди могли привести. Загляньмо у висновки: як констатується тут, Тимчасовий уряд намагався зберегти територіальну цілісність держави, натомість Центральна Рада прагнула «во-первых, под видом автономии создать независимое украинское государство, во-вторых, под видом требования федерации развалить Россию на массу квазигосударств». Далі ще краще: українізацію армії, що провадилась, підкреслю, із санкції Тимчасового уряду, в дисертації подано як виключно ініціативу й справу Центральної Ради – «попытку создать собственную армию», яка «в период войны вела к подрыву боеспособности русской армии, моральному разложению частей, росту дезертирства» (с. 194). Досі російські історики вважали за головну деструктивну силу в подіях 1917 р. партію більшовиків, але Д. Я. Бондаренко передав пальму першості Українській Центральній Раді. Втім, її звинувачено не тільки в розвалі Російської імперії, а й у порушенні прав людини. Для тих, хто не хоче ламати голову над питанням, як громадсько-політична інституція могла оці-от права порушувати, процитую:

Тотальная украинизация административных органов и сферы образования провоцировала протесты со стороны русского населения Украины. А «концепция национально-персональной автономии» для неукраинцев была ничем иным как дискриминацией по национальному признаку, что Временное правительство не могло допустить (с. 195).

Про «тотальну українізацію» адміністративних органів та системи освіти в 1917 р. не могли, напевне, мріяти навіть ті, хто називав себе самостійниками, – вже не кажучи про поміркованих центроправців: це «персональний внесок»

Д. Я. Бондаренка в інтерпретацію проблеми. Шкода, що він паралельно не замислився над правами мільйонів українців, які в Російській імперії змушені були звести свою власну мову до мови домашнього вжитку, адже від Тимчасового уряду Україна одержала лише дозвіл на запровадження викладання українською мовою у початковій школі. Тож про яку «тотальну українізацію» адміністративних органів іде мова, сказати важко, однак сам напрям польоту творчої фантазії автора показовий.

Утім, заключний акорд висновків змушує забути навіть щойно обговорене. Цитую:

В любом случае, деятельность Центральной Рады была объективно направлена на поражение России в войне и распад Российского государства... Поэтому единственно возможным решением данного вопроса был силовой вариант, а не поиск компромисса и переговоров, как это делало Временное правительство (с. 195–196).

Коментар зайвий, хіба що нагадаю: у серпні 1917 р. щось подібне можна було прочитати у кадетській газеті «Речь», котра закликала уряд застосувати до Української Центральної Ради такі самі заходи, як до фінляндського парламенту. За такого погляду на проблему, звісно, відпадає потреба зорієнтуватися у розмаїтті позицій українських істориків, а на випадок незгоди з ними – шукати контраргументи на погляди тих, хто пише про обережність і поміркованість політики Центральної Ради, її небажання до останнього моменту (фактично до розв'язання більшовиками війни проти УНР) розпрощатися з федералістськими концепціями та вперте намагання, всупереч діям тих-таки більшовиків, зберегти обороноздатність армії (згадаймо переговори зі Ставкою, об'єднання Південно-Західного й Румунського фронтів у один Український фронт). У Д. Я. Бондаренка Центрально Рада винна вже тим, що з'явилася, а про визнане світом право націй на самовизначення дисертант, треба думати, взагалі ніколи не чув.

Ще один засіб, за посередництвом якого Д. Я. Бондаренко демонізує Центральну Раду, – це натяки на її фінансування з-за кордону. Він убачає в цьому предмет спеціального дослідження, але сам, за браком джерел, змушений говорити то про якісь гадані німецькі гроші, то про американські.

Насправді ж німецькі виявилися грошима українців-солдат, що перебували у німецькому полоні, а американські – грошима української діаспори США, що були зібрані для підтримки полонених галичан, переміщених із території Східної Галичини при відступі російської армії.

У праці Андрія Марчукова (розділ про український національний рух у роки Першої світової та громадянської воєн) авторську увагу прикуто до пошуку передусім суб'єктивних та випадкових чинників, що призвели до посилення цього явища впродовж 1917–1920 років. Проте висновки стосовно парадоксальності ситуації є цілком прийнятними. Вона, за автором, полягала в тому, що українська державність збереглася у формі Української Радянської Соціалістичної Республіки, а та, своєю чергою, хоча й була створена більшовиками,

...но объективно украинская советская государственность... своим существованием была обязана деятельности национального движения, в борьбе с которым и для борьбы с которым УССР была создана и продолжала сохраняться после окончания Гражданской войны (с. 134).

Підведемо підсумки. Російська україністика за останні роки розвивається швидкими темпами. Її доробок не залишається поза увагою українських істориків, ба більше, його уважно вивчають. Аналіз показує, що погляди українських і російських істориків на одні й ті самі проблеми розбігаються, так що образ України, модельований тими й другими, є суттєво відмінним. Російська версія цього образу позбавлена логіки довготривалого етносоціального, внутрішнього розвитку. Українство під цим кутом зору виступає як авангард сепаратизму, внутрішній детонатор розвалу імперії, а в радянські часи – як породження більшовицької національної політики. Безумовно, для сьгоднішніх українських істориків це не прийнятно. Але слідом за «сьогодні» завжди приходять «завтра», отже, є надія, що системне обговорення українсько-російських стосунків рано чи пізно виведе наші історіографії на взаємоприйнятні позиції.

¹ Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. С. 111.